

Да стагоддзя з дня нараджэння

Я. В. ВОЎК-ЛЕВАНОВІЧ

БЕЛАРУСКАЕ АКАННЕ*

I

А. Аканне ў сучасных беларускіх гаворках

З усіх асаблівасцей беларускай фанетыкі — аканне з'яўляецца самай яскравай, бо заметна кідаецца ў вочы як у жывых народных беларускіх гаворках, гэтак і ў літаратурным беларускім правапісе; у апошнім аканне падпарадкавана пэўным правілам, якія, пераважна, і прадстаўляюць сабой у сістэме нашага правапісу так званы *фанетычны прыцып*.

У элементарнай граматыцы з'ява акання лаканічна азначаецца як вымаўленне ненаціскных галосных *о, е (э)* — з старых *о, е, ъ, ѣ* — як *а* альбо *я* (г. зн. *'а* — таго ж самага *а*, але з мяккасцю папярэдняга зычнага). Аднак назіранне над сучаснымі жывымі беларускімі гаворкамі паказвае, што вымаўленне ненаціскных *о, е, 'о* (арфаграфічн. *ё*), *а, 'а* (арфаграфічн. *я*) і некаторых іншых галосных — далёка не ва ўсіх гаворках аднолькава. У адных гаворках гэтыя гукі не пад націскам чуваць толькі як *а, 'а /я/*, а ў іншых — ясныя *а, 'а /я/* чуваць толькі ў беспасрэдным суседстве з націскным складам; чым жа далей ад націску к пачатку альбо к канцу слова, тым чуваць менш ясныя гукі. Гэтыя часта вельмі няясныя гукі ў адных мясцовасцях прыбліжаюцца да *а /я/*, а ў іншых яны бліжэй да *ы /і/*. У некаторых жа мясцовасцях, нават не пад націскам, чуваць ясныя *о, 'о /ё/*, *е /э/*, *а, 'а /я/*.

У большасці беларускіх гаворак тып моцнага акання, г. зн. аднастайнай замены паказаных вышэй асноўных гукаў не пад націскам ва ўсіх выпадках праз *а* альбо *я /'а/*, — пераважае: *вада, даўжэй, пайдзі, галава, пажадаць, бараніць, годам, гболадам; бяда, нясу, бярагі, зяляна, слухайця, восянь, поля* і інш. Геаграфічна, па меркаваннях ак. Я. Карскага, беларускае аканне пашырана так: калі правесці лінію з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход у напрамку ад Свянцян на Барысаў — Магілёў — Новазыбкаў, дык, пры пераважным у масе моцным аканні па той і па другі бок ад гэтай лініі, на паўднёвы захад будучь сустракацца і выпадкі сярэдняга акання, на манер — *холодам, золаты, моладая, серцо, отступіся, рученькі, выбег, ніразугы, біспрыменна* і да г. пад. Гэткае вымаўленне чым бліжэй да заходняй і паўднёвай (польскай і ўкраінскай) этнаграфічных граніц, — тым сустракаецца часцей; у прыгранічных гаворках яго ўжо можна лічыць за правіла, а моцнае аканне за выключэнне. Каля ўкраінскай граніцы, а таксама ў паўночнай Беларусі (Віцебшчына, паўн. Магілёўшчына) сустракаюцца на месцы ненаціскных *о, е* — і дыфтонгі *yo, ie* (у ненаціскным палажэнні няясныя, нясталыя), а таксама *y* — на месцы *о*.

* У аснову гэтай працы ў скарач. відзе пакладзены два рэфераты, чытаня аўтарам у Інстытуце Беларускай Культуры ў лістападзе — снежні 1924 г. і ў Навуковым Таварыстве пры Беларускім дзяржаўным універсітэце ў маі 1926 г. (Друкуецца па: Воўк-Левановіч Я. В. Беларускае аканне. Менск, 1926).

На паўночны ўсход ад памянёнай лініі, як ужо сказана, сустракаецца на месцы ненаціскных *o, e* — *ы, і*, нават у пераднаціскных складах (калі ў націскным складзе — *a, /я/*: апошні род акання завецца дысімільяцыйным (распадабляючым).

Тут — у трыўгольніку, які можна азначыць, правёўшы лінію пад вострым вуглом на поўдзень ад Себежа, Гарадка, Віцебска на Горкі — Чавусы — Прапойск¹ — мы назіраем той жа малюнак, што і на паўднёвы захад. У паказаным трыўгольніку моцна акаючая гаворка з'яўляецца пераважнай, але перамешана з вымаўленнем *ы, і* на месцы ненаціскных *o, e*, падобна да таго, як на паўдзённым захадзе моцнае аканне перамешана з вымаўленнем *o, і* альбо *e* і не пад націскам.

На тэрыторыі ад лініі Себеж — Віцебск — Прапойск на паўночны ўсход, а таксама ў паўднёва-ўсходняй Беларусі — у гаворках паўночна-ўсходніх Віцебскіх, Смаленскіх, усходне-магілёўскіх, паўночна-чарнігаўскіх — моцнага акання няма. На месцы ненаціскных *o, e* паўночна-ўсходнія (Віцебская і Смаленская) гаворкі ў моцных адносна націску (у пераднаціскным і ў другім пасля націску) складах маюць часцей гукі няпэўныя, падобныя да *a/я/*, якія, аднак, таксама часта пераходзяць і ў гукі, блізкія да *ы, і*. Тут аканне мае характар сярэдняга вялікарасійскага тыпу. Ва ўсходняй і паўднёва-ўсходняй краіне гэтай часці этнаграфічнай Беларусі (усходняя Магілёўшчына і паўночная Чарнігаўшчына) аканне крыху мацней (асабліва выразна тут «яканне»), але сустракаецца таксама *ы /і/* і нават «агубленае» *o/y/* — (Рагачоўскі раён).

З усяго вышэй сказанага бачым, што гаворкі цэнтральнай Беларусі (краіны старажытных дрыгвічоў і полацкіх крывічоў) можна лічыць моцна акаючымі з рэфлексамі сярэдняга тыпу акання, г. зн. з *o, ы, і* — у складах ненаціскных, слабых адносна націску. Пры гэтым паўночна-ўсходняя частка моцна акаючага беларускага дыялекту (падмовы) у рэфлексах сярэдняга акання мае ў слабых складах *ы, і* (на месцы *o, e*) і вельмі рэдка — *e*; паўднёва ж заходняя частка у тых жа слабых складах мае *o, e/і/* і зусім не ведае *ы*. Як бачым, — сярэдня акаючыя тыпы з паўночнага ўсходу і паўднёвага захаду маюць супольнага паміж сабою толькі *і* на месцы ненаціскага *e*. Але і гэтая рыса здаецца супольнай толькі з першага погляду. У паўднёва-заходняй Беларусі *і* на месцы ненаціскага *e* сустракаецца, як правіла, толькі ў адмаўленнях, прыстаўках, суфіксах і канчатках дзеясловаў: *ні баюся, ніхай, сінінькі, будзім, сыночык, пойдзім, зьвеім, плачыш, здзелайш, збірайш* і г. д., але таксама: *сінакос, сінажаць*. Калі і сустракаецца тут дысімільяцыйнае яканне, дык толькі як выключэнне, што можна вытлумачыць уплывам суседніх гаворак, якія маюць пашыранае дысімільяцыйнае аканне і яканне, альбо як з'яву заносную; дысімільяцыйнае ж аканне тут зусім невядома. Вымаўленне *e* ненаціскага, як *і*, у паказаных палажэннях чаргуецца на паўднёвым захадзе з вымаўленнем яго як *a* (я).

Паміж тым пераход *e* ў *і* ў паўночна-ўсходняй Беларусі мае месца ў *корані і суфіксах* (*кудзіркі рысчысай, жыніх, дзіравушка, вывіды, дзірвыяны*), а таксама і ў тыпах дысімільяцыйнага якання. Як бачым — сярэдняе (мернае) аканне ў паўночна-ўсходняй і паўднёва-заходняй Беларусі прадстаўляецца не ў аднолькавых тыпах.

¹ Граніцы розных тыпаў акання ўзяты па дадзеных ак. Карскага, хоць мусім зазначыць, што больш падрабязныя доследы могуць іх часткова змяніць.

А якраз сярэдні тып акання і з'яўляецца асноўным, маючым фанетычнае (арганічнае) паходжанне.

З параўнальнага ж вывучэння акання ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы і ў гаворках паўднёва-вялікарасійскага дыялекту, а таксама з гістарычнага вывучэння з'явы акання, вынікае, што яно зарадзілася якраз у гаворцы крывічоў, дакладней кажучы, ў краіне старога сярэднярускага (сяр.-ўсх.-славянскага) дыялекту, паўночна-заходні аддзел якога і адпавядаў сучаснай паўночна-ўсходняй Беларусі, а паўднёва-ўсходні аддзел — краіне паўднёва-вялікарасійскага дыялекту (паўдн. частка Маскоўск. губ., Рязанск., Калужская, Арлоўская, Тульская, Курская, больш. ч. Варонежская губ. і б. краіна Войска Данскога). На гэтым абшары і ў наш час чуваць адны і тыя ж самыя тыпы як беларускага, гэтак і паўднёва-вялікарасійскага акання, які факт, разам з іншымі супольнымі рысамі, сведчыць аб справядлівасці дапушчэння гісторыкаў мовы аб тым, што да ўтварэння паасобных моў — беларускай, украінскай і вялікарасійскай — сярод усходне-славянскіх дыялектаў выдзяляўся *сярэднярускі* (сярэдне ўсх.-славянскі) — побач з дыялектамі паўночна і паўднёва-рускім (усх.-славянскім); гэты сярэднярускі дыялект прыблізна да пачатку XIII ст. складаўся з гаворак продкаў сучасных беларусаў і паўднёва-вялікарусаў¹.

Б. Аканне ў старых помніках мовы

Паўднёва-вялікарасійска-беларускае аканне з'явілася вынікам агульнай рэдукцыі (скарачэння колькасці, даўгаты) ненаціскных галосных, якая, паміж іншым, пацягнула за сабой і яшчэ адну вельмі важную змену — страту паўгалосных (глухіх) *ѣ, ъ* у слабым і пераход іх у *o, e* — у моцным палажэнні. Першыя рэзультаты гэтай рэдукцыі, паколькі яна дакранулася найменш сталых галосных элементаў, якімі якраз былі паўкароткія (г. зн. паўгалосныя) *ѣ і ъ*, выявіліся досыць рана, а іменна ў XII ст., да якога часу трэба адносіць завяршэнне пераходу паўкароткіх *ѣ, ъ*, у *o, e* альбо іх страту (напр., *сѣнь, дѣнь* и да т. п. > *сон, ден'* і г. д.).

Наадварот, аканне, якое з'явілася рэзультатам скарачэння больш сталых галосных элементаў (доўгіх і кароткіх галосных) не пад націскам, павінна было развівацца ў больш складаным працэсе і болей павольным поступам.

Фактычна мы і бачым, што ў помніках старога пісьма паказанні на *рэдукцыю* ненаціскных галосных, калі згадзіцца з ак. *Б. М. Ляпуновым*, мы заўважаем толькі ў першай палове XIII ст. (мешаніна *ѣ і ъ* з *o, e* ў Смаленскай грамаце 1229 г.), першыя прыклады сапраўднага акання (калі не лічыць адзінага прыкладу з беларускага псалтыру 1296 г. — *ищазаеть*) — толькі ў XIV ст. (Маскоўскае евангелле 1339 г.), а адбіццё *ѣсіх* тыпаў акання па *беларускіх* помніках пісьма нам удалося прасачыць не раней пачатку XVI ст.

¹ Рысы сучаснага падабенства беларускай і паўднёва-вялікарасійскай гаворак (важнейшыя): 1) *фанетычныя*: а) аканне ва ўсіх яго відах; б) у на месцы *ѣ*; гук *г* — *γ* (н звонк.); г) зацвярдзелья губныя (*б, п, в, м, ф*) як у канцы слова (*голуб, цэркаў, сем* і пад.), так і ў сярэдзіне перад *і* (*б'ю, п'ю, ўю* — *б'ю, ў'ю, сям'я*); д) замена *ф* праз *х, хв*: *хвунт, Хвѣдар, канхвета* і пад.; 2) *марфалагічныя*: а) у скланенні: *аднэй, сьляпэй, мяне, тые, сябе, яе, тае, самае, аднае; табе, сабе; ён, яна, яно*; у спраж.: 3 ас. цяпер. часу на *тъ*: *идеть, идуть* і нават: *иде, відя, нясуся* і г. д.

Прыкладаў акання ў старабеларускіх помніках мы сустракаем нямнога. Старацаркоўнаславянская графіка, якую ў старарускую эпоху (да канца XII ст.) пераймалі і пісары на тэрыторыі крывічоў і дрыгвічоў, адбівала сабою старабаўгарскую фанетыку, якая не ведала рэдукцыі ненаціскных галосных. З гэтай прычыны да XIV ст. у старабеларускіх помніках (таксама, праўда, як і ў вялікарасійскіх) сапраўдных прыкладаў акання мы не знаходзім. Праўда, тут трэба адзначыць адзін прыклад, прыведзены акад. *Карскім* у «Беларусах» (I, 370—377): *ищазаеть* — Псалтыр 1296 г. З помнікаў XIV ст. *І. Нядзёшаў* прывёў — у сваёй працы «Исторический обзор главнейших формальных особенностей белорусского наречия» — два прыклады: з Смаленскай граматы 1359 г. — *Алкерд* і Полацкай 1399 г. — *Анофрей*, якія ак. *А. І. Сабалеўскі* лічыць зусім не акаючымі напісаннямі¹. Досыць прыкладаў мы маем пачынаючы ад XV ст. і асабліва ў XVI ст. Але і тут можна іншы раз сустрэць помнікі, у якіх не знойдзецца аніводнага прыкладу акання. Гэтак, напр., ак. *Карскі*, даследваўшы ў сваёй працы — «К истории звуков и форм белорусской речи» 1893 г. — 50 нумароў старабел. грамат XIII—XV ст., знайшоў усяго тры пэўныя выпадкі акання: *ак-тября* — 1406 г., *апасле* (апасля) 1478 г., *залозы*, — 1486 г. (з *жолозы*, ст.-слав. *жлѣзы*). Не прыводзячы прыкладаў з *Карскага* і інш. даследчыкаў, прывяду толькі найбольш тыповыя са знойдзеных уласна мною ў «Актах гарадоў Менскай губ.»... друкав. выд. 1848 г., I-м томе Літоўскай Метрыкі (першая кніга судных спраў) — «Исторической библ-ки» т. XX — Петербург 1903 г., Супрасьлеўскага летапісу, выданнях *Ф. Скарыны* і інш., а таксама ў некаторых граматах, агледжаных мною ў Расійскай Публічнай Б-цы ў Ленінградзе.

А на месцы ненаціскага о

Алены — 1511 г. (Акты), *помнажали* — ів., *Санега* пры *Сопега*, *Растковский* пры *Ростковский*, *каторые*, *староною* — (Акты, 82—83); XVII в.: *злавашы* — 1617 г. (Акты, 112); *обароною* — (ів., 114), *позваляем* — (ів., 128).

У трох кнігах судных спраў, надрукав. у XX томе «Исторической библиотеки», многа прыкладаў знойдзена ў першай і трэцяй кнігах (друкаваных арыгінальных судовых кніг): *Радиминъ* пры *Родиминъ* — 1480 г.; пад 1510 г.: *Грамыка*, *паслался*, *бораню*, *кораля*, *Алехна* (род. скл. зам. *Олехна*), *кицонавых* — (род. мн.); *ждлавал*, *покарыставалъ*, *суканъ* (род. мн.), *тагды*, *до Мазыря*, *прадати* — стар. 50, *мужа маего полтары*, *Ажакавичъ* пры *Ожаковичъ* — 54, 55, *Костюшка* — 55; *дарозе*, *к таму*, *тагды*, *Кончавых*, *стаить* — 56; *за моим сынамъ*, *съ тавариши да настъ...* *сагна-ли* — 72; *Масевны* (*Майсеевны*) — 78; *права* (наз. адз.) — 147; *достаяти* — 198; *служакъ* (звыч. *служокъ*); *адиннацать*, *паручников* (усюды з *а*) — 291; *сакиру* — 302; *тастамент* — 317; *тавар* — 455; *на тое дела*, *князя Костянтинава*, *Шастака* — 457; *да инших* — 513; *Дарагицкии* (звыч. заўсёды з *о*) — 1373 стар.; *Адинцевича* — 1380 стар.; *десятае копы*, *за сына места* — 1412. *Громницахъ* (у арыгінале *Грамницахъ*) — 1418; *кажух* — 1432, *рагатина* — 1522. Дакументы, з якіх прыводзім прыклады, датаваны 1510—1523 г. (толькі адзін — 1480 г. і адзін 1469 г.). У трэцяй кнізе (523—1200 старонкі), як пэўны прыклад, можна паказаць толькі:

¹ Гл. водзёў аб працы *Нядзёшава* ў Русском Филологическом Вестнике. 1885 г., чэрвень, стар. 304.

полтараста. Уся яна перапісана ў канцы XVI ст. у большай сваёй частцы рукою Адама Пашкевіча, які, мусібыць, быў вялікі «грамацей», бо вельмі ўжо старанна ўхіляўся акання. Апроч таго, сустракаюцца частыя напісанні з штучным аканнем: *Родивиловича*, *изношьли*, *козали*, I кн., 37 і г. д.

У выданнях *Фр. Скарыны* мною знойдзена ўсяго: *Саломоновы* — Быцця, 3 б. і часта ў іншых месцах; *даконаеть* — Мал. Падар. Кн. часасл., 6; *благословящих тебе*, *благославен* — Быц. 24. Менш пэўныя прыклады: *ражаеть* — пасл. Якуба, 3; *ускаряем*, *укаряем* — пасл. Пятра, 14; *возмагай*, *благославен* і пад., якія напэўна з'явіліся пад уплывам царкоўнаславянскай графікі.

У Супрасьлеўскім спіску Летапісу XV ст.: *Манамах* — 1 б, (Увараўскі спіс: *Манамах* і тут жа *Мономах*, 77 л.). *Оврама* і *Аврама*, і *Саламона* — 3, *Навгородсти* — 14, *багаты* — 16 б, *Стославамъ*, *Ягаилавы* — 94: *Akijan* — Летап. Быхаўца і многія іншыя (Собр. русск. летоп., том 17). Зборнік палеаграфічных знімкаў з старых грамат і актаў, захаваных у Віленскім цэнтральным архіве і Віленскай Публічнай Б-цы. Выд. Віл. Археагр. Кам., 1 (1432—1548 г.) Вільня 1884 г.: *Алены* — 1507 г., *Мартынавич* — 1528 г., *кашталян*, *Томка* (імя) — 1529 г., *Кремьянецком* — 1536 г., *спущаны бы-вають* (нявед. дзе націск?).

У разгледжаных мною 15 арыгінальных граматах Ленінградскай Публічнай Б-кі: *Казарина* пры *Козарина* — грамата літоўскага князя Аляксандра — 1499 г., тут жа *Сопега* — з умасловым *о*. *Па мою прозбу* і *Громыка* — Грамата Князя Васілія Іванавіча Саламірскага — 1511 г.

А /я/ на месцы «е» (а таксама *а* на месцы *э* пасля зацвярдзелых зычных) — з старажытных *є*, *ь*, *ѣ* — у старых помніках наогул сустракаецца часцей, як *а* на месцы *о* /э/ асноўных. Прыклады:

Веращака — 1619 г. (Акты, 132); *перемьянем* — (ів.); *постерагаючы* — 1597 г. (ів.).

У Літоўскай Метрыцы іх больш; I кніга: *и тое поля продал, тое поля зыскал; за тое поля, наехав на тое поля; Колтрышавых, у шасці неделях; іншаму; Стапан, бояря, пры вялікой дарозе* (у арыгінале *дарозя*) — 54, 55; *у шастидесят копах* — 58; *с тым Шимкелям, Небокгелям, мачаху*; III-я кніга: *прадяд, памяти*, пры звычайным *памети* (III кн.), *пана Юрьява*. Апроч таго: — *не хочом, жоны, жону, цону, на цоне* і г. д. II-я кніга дае толькі прыклад *Ялоза* пры *Елоза* ў III кнізе. У Скарыны і ў граматах не знойдзена мною аніводнага прыкладу *а /я/ на месцы е* ненаціскага.

Ы, і, у — на месцы ненаціскных о, е

Прыкладаў *ы* на месцы ненаціскага *о* ў старабеларускіх помніках ак. *Карскі* ў сваіх шматлікіх доследах не сустрэў аніводнага. Мне пашанцавала не больш. Толькі ў *І. Нядзёшава* чытаем: *старыму* — грамата 1406 г. і *чосныком* — XVI ст. У апошнім прыкладзе, праўда, ак. *Карскі* лічыць магчымым бачыць суфікс — *ык*. Мала трапляецца і прыкладаў на «*у*» зам. «*о*». Нам пашанцавала заўважыць такія прыклады: у грамаце Уладзіслава Апольскага 1378 г.: *с убою стороною* (2 разы), *кракувскии*, *по б(о)жьом*. Літоўскай Метрыка пад 1510 г.: *втупил* (*утапіў*); *Михайлу Кундратовичу*, 35; *Монтримувую*, 37; *по туму*, 78, *господарьскую* (тв. адз.), 207; пад 1514 г., *с убу сторон* — 238; *пуступити* — 297; *сынуи ее* (тв. адз.): 508. Ак. *Е. Ф. Карскі* адзначае гэтую з'яву ў беларускіх помніках ад XV ст.¹, але лічыць іх за паланізмы (*щадкум* — 1408 г.). Тлумачыць так прыведзе-

¹ «Белорусская речь», 24; Беларуссы, II. I. 120.

ныя намі прыклады, як бачым, не прыходзіцца. Тут у з'яўляецца на месцы ненаціскага *o* — фанетычна¹.

Прыкладаў на *i* з ненаціскага *e* (і «ѣ») маем: *мачиху* (і «мачуху», як вышэй) — 3-я кн. Судных спраў, 1211 стр.; *нутрыным* — Акты гар. Мен. губ. пад 1579 г.; *Сивярянех, синожатех*, 1531 г. — Акты Віленск. Кам.; *Андриянчаны і Ондриянчани* (побач) 1545 г. — *ib. при великом князи, при дяди, у Вильни, у Гомеи* — Літ. Мэтр. (XXVII), *Шапъци* (і тут жа *Шапце*) — *ib.*; *Юрку Драницы*.

Такім чынам, як мы бачым, колькасць прыкладаў акання ў старажытным беларускім пісьменстве, у параўнанні да велізарнага абхвату разгледжанага матэрыялу, прадстаўляецца зусім невялікай. Усе гэтыя прыклады, уласна кажучы, з'яўляюцца памылкамі, альбо апіскамі старажытных пісараў. Як мы ўжо казалі, вялікі ўплыў на іх мела графіка царкоўнаславянскага пісьменства, з яго старабаўгарскай фанетыкай, у якой не было змены ненацісных галосных. У імкненні пераймаць гэтую графіку пры пісанні па-беларуску, пісары звычайна перасалівалі і пісалі *o* не толькі там, дзе па-беларуску чулася *a* на месцы асноўнага *o*, але і там, дзе *o* ніколі не стаяла не толькі ў беларускай мове, але і ў агульнаславянскай. Гэткім спосабам мы маем у старажытных беларускіх помніках не толькі штучнае, але нават і перапавялічанае (утрыраванае) *o*канне. Гэтак, усюды сустракаюцца напісанні, наманер *чолом, чотыри, нашо, Божого, нашого, нашому*, 1551 г. («Собр. акт. и грам. гор. Минск. г.»), *божоцкого, бочок, улицою* (*ib.*, 1557—1563 г.), *чотырох* і побач *четырех* (*ib.*, 1572 г.); *у волтори, двонадцать, кононик, продовати* (Літ. Мэтр. 1, 145); *тотарин* (*ib.*, 279), *жона* (*ib.*, 300), *Оленскій, Ольжбета* (зам. павіннага быць *Аленский, Альжбета*) — (*ib.*, 493—496); *в жоны моее, жону мою* (Літ. Мэтрыка, кн. 3-я, стар. 1369); *цону, на цоне* (*ib.*, стар. 1376, 1520 г.). Падобных прыкладаў куды больш, як прыкладаў акання, і прыведзена досыць у працах папярэдніх даследчыкаў (паміж іншым, у ак. Карскага), каб на іх спецыяльна спыняцца. Тут толькі патрэбна зазначыць, што не ўсе гэтыя прыклады маюць аднолькавае значэнне. Гэтак адносна такіх слоў, як *кононік, тотарин, коволя* — не можа быць ніякага сумнення ў тым, што тут мы маем штучнае «утрыраванае» аканне. Адносна ж гэтых напісанняў, як — *чолом, чотыри, нашо, бочок, жону* і г. д., дзе *o* стаіць на месцы асноўнага *e*, ак. Сабалеўскі яшчэ ў 1884 годзе даводзіў, што гэта ёсць простая перадача жывога пераходнага да акання вымаўлення *e* ненаціскага. Гэткім спосабам выходзіць, што мы як бы не можам лічыць, што сучаснае беларускае *a* з *e* ненаціскага беспасрэдна з'явілася з *e*, але павінны лічыць, што яно паходзіць з таго *o*, якое з'явілася ў паўночнарасійскіх гаворках — разам з беларускімі — з *e* як пад націскам, гэтак і без націску. Прыклады гэткага *o* з *e* ў паўночнавяслярасійскіх гаворках мы сустракаем і цяпер, напр. у алонецкім: *жона, племянничок, человек, в нашом, старичицо, идолицо, прошеньицо, почтениё, ёго, ведаёшь, полё, ястрёб, сёстра* і г. д.² («Онежские Былины», сабраныя Гільфердынгам). Прыклады гэткага *o* на месцы *e*, якія прыводзіліся намі з беларускіх помнікаў XV—XVII ст., маюць месца

¹ Гэтая рыса сустракаецца ў Пскоўскіх помніках XIV—XV ст., што выявіў Н. М. Карыньскі ў сваёй працы — «Язык Пскова и его области в XV ст.» СПб, 1909 г. 199—206. У гэтай рысе маем яшчэ адзін пункт супольнасці паміж гаворкамі старых крывічоў як смаленска-полацкіх, так і пскоўскіх.

² Соболевский А. И. К истории русских акающих говоров. Русский Филологический Вестник. 1884 г. № 3, т. 12. 106—108.

і ў старажытных помніках паўднёвавяслярасійскага дыялекту, і ўсходзяць да XIV ст. у паўднёвавяслярасійскіх і аж да XIII ст. — у беларускіх. Гэтак у Смаленскай грамаце ў Рыгу 1284 г. сустракаем: *вашому, нашому, немьцом* (грамата аб звоне)¹, у духоўнай Івана Каліты (паўднёвавяслярасійскі помнік) 1327—1331 г.: *данилищова свободка, матфеищовское село*². У Полацкай грамаце 1396 г.: *чолобитъе, нашого, во граде нашом*; у грамаце рыжан у Віцебск: *емишо, княжо* (клічны склон), *ажо, далжо, хочом* і г. д.³ Як мы бачым, *o* з *e* існавала калісь ў беларускай (і паўднёвавяслярасійскай) мове як пад націскам, гэтак і не пад націскам. Калі ж у беларускай (і паўднёвавяслярасійскай) мове развілося аканне, дык у беларускай мове перайшло ў *a* і тое *o*, якое было на месцы асноўнага *e*. Трэба заўважыць, што гэты пераход адбыўся не ўсюды; заходняя Беларусь і цяпер ведае вымаўленне, наманер: *сэрцо, бедаё* і пад. І можа ўжо тады адны гаворкі замянілі ў вымаўленні ненаціскае *e* на *a*, а другія на *o*. Гэтак у Скарыны (Владимиров. «Доктор Франциск Скорина», 261) мы маем такі прыклад: *гарцовати* ст. 44 б (але ст. 436 — *гарцевати*); *царицо* (зв.) э., 10 б; *вихром* Ц. 186 б; пасля *т*: *десятеро* Ис., 59 б (але В., 15: *десятеро* — чеш. *desatero*); *учителом* Б., 2 б; *писом* Н., 31 (У паўднёвавяслярасійскім дыялекце *a* на месцы *o* з *e* з'явілася пераважна ў канцы слова; гэтакія ж словы, як *данилищова, вашому* на месцы *o* атрымалі *ы, и*: *данилищива, вашыму*). Гіпотэзу А. І. Сабалеўскага аб *o* на месцы ненаціскага *e* як пераходнай ступені да акання прыняў і ак. Карскі, і праводзіць яе ў ва ўсіх сваіх працах⁴: Мне здаецца, што гэтая гіпотэза ак. Сабалеўскага не зусім сябе апраўдвае.

Перш за ўсё, ак. Сабалеўскі ў вышэйпамянёным артыкуле прыводзіць прыклады з *o* на месцы ненаціскага *e* толькі пасля шыпячых. А гэта ўжо наводзіць на разважанне. Дакладна: зацвярдзенне шыпячых мы можам аднесці не да пачатку XIV ст., як лічыць ак. Сабалеўскі, але па дакументах да XIII ст., бо І) сам Сабалеўскі прыводзіць прыклад на цвёрдае *ш* у слове *слышышь* — з граматы рыжан у Віцебск каля 1300 г.; а калі пісоўны дакумент па палеаграфічных адзнаках датуецца гэтак прыблізна, дык гэта значыць, што яго можна аднесці і да канца XIII ст. І тут мы не памылімся, тым больш, што ак. Карскі якраз і прыводзіць у «Беларусах» прыклад на цвёрдае *щ* — *ищазаеть* — з Псалтыру 1296 г.⁴ Як ужо не раз даводзілася ак. Шахматавым, усякая фанетычная з'ява адзначаецца *дакументальна* — на пісьме — значна пазней, іншы раз і на сталецце. Гэткім спосабам мы можам прыпусціць, што ў тыя даўнейшыя часы, ад якіх да нас дайшлі напісанні, наманер *нашому, чому*, тут у адных выпадках магло быць у вымаўленні і *a*, якое пісец старанна перадаваў праз *o* пасля зацвярдзелых зычных, а ў другіх магло чуцца і *o*, як мы казалі вышэй. Зразумела, што мы тут адну гіпотэзу замяняем другой, якую таксама, пры надзвычайна малым ліку прыкладаў, пакуль што не маем надзеі абярнуць у пэўную веду.

Аднак, даволі таго, што гістарычны экскурс у старажытную беларускую пісьменнасць дае нам магчымасць лічыць, што ўсе завіліны сучаснага беларускага акання цалкам адбіліся ў старажытным беларускім пісьменстве ўжо ў пачатку XVI ст., а значыць, у жывой беларускай мове яны

¹ Соболевский А. И. К истории русских акающих говоров. С. 107.

² Там жа.

³ Там жа.

⁴ Карский Е. Ф. Белорусы. II, 1. 202.

аканчальна дыферэнцаваліся (разрозніліся), напэўна, да XV сталецца. Пачатак жа гэтай з'явы, напэўна, быў яшчэ ў эпоху старарускай мовы — у XII—XIII ст.

Размежаванне тыпаў акання і наагул краіну пашырэння акання ў старажытным мінулым бясспрэчна трэба лічыць крыху іншай. У кожным выпадку, адносна тэрыторыі акання, пасля працы *Н. М. Карынскага* («Говор Пскова и его окрестности в XV в.» СПб. 1909 г.), з'яўляецца бясспрэчным большае пашырэнне акання на поўнач, так што да акаючай краіны ў XVI—XV ст. (а можа, і раней) трэба аднесці і абшары Пскова¹.

В. Фанетычная прырода акання

Зварачаючыся да пытання аб фанетычным пахаджэнні акання, трэба прызнаць, што аснова гэтай з'явы — рэдукцыя (сцягненне) галосных адкрытых ненаціскных. Аб гэтым існуе дзве тэорыі:

а) Тэорыя ак. А. А. Шахматава²

Разнастайныя мадуляцыі адчыненых галосных *a, o, e, (a, o, ô, ô, e, ë)*, якія перайшлі ў сярэднярускі дыялект старарускай эпохі з агульнаславянскай эпохі, у выніку імкнення зрабіць аднастайным іх вымаўленне, зліліся ў двух асноўных тыпах адкрытых галосных *a, e*, па якасці неазначаных, а па колькасці (якія адносіны тады яшчэ існавалі) — карацей кароткіх. *Vodá, próso, xval'i, storóna* пачалі вымаўляцца як *vadá, prosa, xval'i, starana; p'ati, pr'amoje, n'esi, v'esôta* — далі: *p'eti, pr'emoje, n'esi, veseta*, дзе *a* і *e* азначаюць рэдукаваныя (сцягнутыя) галосныя. Аслабленне перадаціскага галоснага падобна да таго, як было пры рэдукцыі *ѣ* і *ь*, выклікала павелічэнне колькасці, толькі не папярэдняга (як пасля знікнення глухіх), але наступнага галоснага. Аднак падаўжэнне дакранулася толькі тых выпадкаў, калі пад націскам быў вузкі галосны (*i, y, ъ (ie)*). У гэтым выпадку перадаціскны рэдукаваны і націскны вузкі галосны можна прадставіць у адносінах іх колькасці формулай $\vee \text{---}$; калі ж пад націскам быў галосны кароткі шырокі, дык захоўваліся ранейшыя адносіны $\vee \text{---}$.

За гэтай эпохай наступіла эпоха страты даўгаты; адносіны $\vee \text{---}$ замяніліся адносінамі $\vee \text{---}$; аслабленне націскага складу выклікала ўзмацненне перадаціскага; гэты апошні з паўкароткага стаў кароткім, г. зн. — пад націскам — замест няясных паўкароткіх галосных з'явіліся галосныя поўнага ўтварэння кароткія; значыцца адносіны $\vee \text{---}$ замяніліся адносінамі $\vee \text{---}$; зам. *vady, prašu, staty, n'esu* з'явіліся: *vady, prašu, staty, n'asu, karova*.

¹ Многія рысы старажытнага пскоўскага говору, супольныя з гаварамі беларускімі ў XIV—XV ст., наводзяць на думку аб тым, калі і не можна лічыць, пакуль што (бо патрэбна спецыяльнае даследаванне) старажытны пскоўскі гавар за гавар беларускі, дык у кожным разе трэба прызнаць моцны ўплыў у вышэйазначаную эпоху беларускай мовы на мову Пскоўскае краіны. Супольныя рысы ў старапскоўскай і беларускай гаворках: а) аканне; б) пераход *e ѣ i* і *o ѣ y* (пар. прыведзеныя намі прыклады): *святую трапезою, вѣзоччи* і пад.; в) пераход *ѣ y ѣ* ў такіх словах як *яблыко*; г) мешаніна як у старабеларускім гэтак і ў пскоўскім гаварах *i i e*, адбіўшаяся і на пісьменнасці тэй і другой; д) замена *y* і *v* і склад *ува, уво*; е) зацвярдзелі *p*; ж) замена *ѣ* на *x* (у такіх словах, як «хунт», «Хадорка» і др.); з) мена *ч* і *ц* (якая заўважаецца і ва ўсёй сучаснай Віцебшчыне). Большасць гэтых рыс сустракаецца і ў старажытным смаленска-полацкім гавары [Сабалеўскі]. Адсюль мы можам лічыць, што смаленска-полацкі гавар — адзін з старажытных беларускіх гавараў — захопліваў у старыну і Пскоўскую краіну, хоць і не ўсю.

² Знакі, якія ўжываюцца тут, маюць значэнне: \vee кароткі галосны поўнага вытварэння, --- паўкароткі галосны няпоўнага вымаўлення (глухі, няясны) і --- доўгі галосны.

Сучасныя беларускія і паўднёвавялікарасійскія гаворкі служаць пацвярджэннем прыведзеных меркаванняў аб тым, што ў старажытных сярэднярускіх гаворках (продках сучасных беларускіх і паўднёвавялікарасійскіх) побач з тыпам $\vee \text{---}$ (з шырокім галосным пад націскам) існаваў тып $\vee \text{---}$ (з вузкім галосным пад націскам). Гэтыя два тыпы адносінаў назіраюцца, напр., у гаварах: абаянскім, зямлянскім, задонскім, масальскім і жыздрынскім — паўднёвавялікарасійскага дыялекту — і ў смаленскіх, магілёўскіх і віцебскіх і некаторых іншых беларускіх гаварах.

У смаленскіх гаворках: (па запісах *Дабравольскага*) у тых выпадках, калі пад націскам стаіць *a*, у перадаціскным складзе чуецца рэдукаваны (паўкароткі), не зусім ясны гук, блізкі да *ы*, альбо, нават, *у, і; ныга, ўдыва; дурука, лумаць* (пасля цвёрдых зычных); *діла, вірхамі, бірна* і г. д. (пасля мяккіх зычных). Калі ў націскным складзе знаходзяцца вузкія — *і, ы, у, е* — дык пануе ў перадаціскным складзе — кароткі галосны поўнага ўтварэння *a /я/* тыпу $\vee \text{---}$: *цялегу, дзяцьмі, сваяму, касцянюю* і г. д. Калі ж пад націскам знаходзяцца *o, e*, дык у перадаціскным складзе заўважаецца хістанне, асабліва пасля мяккага зычнага: то — *бяз деніг, сярэбрыная, плячо*; то — *вісельля, скатіроткью, сістёр* і пад.

У магілёўскіх гаворках назіраюцца тыя ж адносіны, з той розніцай, што тут не мае месца толькі што адзначанае ў смаленскіх гаварах хістанне перад націскным *o, e*.

Большая частка беларускіх (і паўднёвавялікарасійскіх) гавараў адышлі ад складаных узаемаадносінаў эпохі сярэднярускага дыялекту, імкнучыся зрабіць аднастайным вымаўленне перадаціскага галоснага. З цягам часу тып адносінаў $\vee \text{---}$ атрымаў перавагу, выціснуўшы з вымаўлення тып $\vee \text{---}$, нават і там, дзе пад націскам былі шырокія адкрытыя галосныя; пасля гэтага ўжо ва ўсіх перадаціскных складах з'яўляецца ясны гук поўнага ўтварэння — *a /я/*: *нага, баліць, пяху, вязу* і г. пад. Праўда, у некаторых гаворках прырода папярэдняга галоснага залежала ад наступнага зычнага: перад мяккімі з'яўлялася *i*: *нісі, жыніх, влі*, перад цвёрдымі ж з'яўлялася *a /я/*: *нясу, пяху, жану* і пад.

Іншага парадку былі з'явы там, дзе рэдукаваныя галосныя знаходзіліся ў *двух складах, што стаяць побач*. Тут на моцы таго, што ў першым складзе, па аналогіі з складам з старажытных *ѣ, ь*, знаходзіўся больш моцны галосны, з'яўлялася імкненне ў вымаўленні паставіць другарадны націск на гэтым першым складзе; але музычная пабудова старажытнага рускага слова не цярпела такога націску бліжэй, як за тры склады ад галоўнага націску. Не маючы магчымасці паставіць націск на другім ад націску складзе (лічачы к пачатку слова) вымаўленне ўзмацняла наступны галосны рэдукаваны павелічэннем яго колькасці, г. зн. зрабіўшы яго з паўкароткага кароткім поўнага ўтварэння — *a /я/*. Гэткім спосабам, зам. *засеку, прадала, векават* — з'явіліся — *засяку, прадала, векават*. У трохскладовых словах, як *панастаўляць, завалакла, перабрадзіць*, — ужо не было перашкоды ў пастаноўцы другараднага націску на першым складзе, а перадаціскны склад пераходзіць аналагічна вышэйпададзенаму ў *a /я/*. У палажэнні *пасля націску*, калі стаялі два склады з рэдукаванымі галоснымі, дык першы пасля націску склад, будучы мацнейшым, не мог, аднак, атрымаць на сябе другараднага націску; замест гэтага вымаўленне ўзмацоўвала рэдукаваны галосны наступнага складу павелічэннем яго колькасці. Такім чынам *горада, тысяча* — пачалі вымаўляцца — *горада, тысяча*. У групе з 3-х паслянаціскных складаў, наманер — *радавала*, канчат-

ковае *a* пераходзіла ў *a* па аналогіі з *горада*. Зрабіўшыся моцным, канчатковы склад зрабіў уплыў на аслабленне папярэдняга складу; аслабленне складу *ва*, узмацаваўшы склад *да*, разам з тым выклікала ў ім імкненне атрымаць на сябе другарадны націск; але, паколькі гэта было немагчыма ў беспасрэдным суседстве з галосным націскным, дык язык выходзіў з гэтага, узмацоўваючы наступны склад колькасцю; гэтак з'яўлялася — *радавала*.

Па аналогіі з «*горада*» з'яўлялася «*a /я/*» і беспасрэдна за націскным складам, калі занаціскны склад быў адкрыты і разам з тым апошні: *слова*, *сіла*, *поля* і да г. пад.

Па аналогіі з — *загарад* з'яўлялася і — *горад*, *молат* і да г. п.

Гэткім спосабам безнаціскныя галосныя ў першую эпоху падляглі рэдукцыі (сцягненню); у другую эпоху рэдукавання паўкароткія галосныя *a*, *e* ў складах, што стаялі беспасрэдна перад націскам і наступныя за паслянаціскным, перайшлі ў галосныя поўнага ўтварэння — *a /я/*.

Рэдукаванымі (паўкароткімі, няяснымі) *a*, *e* — засталіся тыя галосныя, якія стаялі ў складах паслянаціскных, суседніх з націскам, і пераднаціскных, несуседніх з націскам.

Развой гэтых адносін прыпадае на тую дагістарычную эпоху, якую мы ўмоўна зазем сярэднеўрускай (па пазнейшай тэрміналогіі А. Шахматава — усходнеўрускай) і якую можна аднесці да XII ст.¹

З прыведзеных вышэй меркаванняў, гавары, якія захавалі вымаўленне *vada*, *xažu*, *pasylat'* — і пад., трэба лічыць больш старымі, як *vada*, *hadžu*, *pasylat'*.

Не глядзячы на тое, што вышэй змешчаная тэорыя акадэміка А. А. Шахматава грунтуецца на 5-ці гіпатэтычных палажэннях, яна, тым не менш, можа быць прынята намі, як вельмі ўдалая, здольная тлумачыць сучасныя з'явы акання ва ўсіх яго мадуляцыях.

Н. Н. Дурнаво, прытрымліваючыся гіпотэзы Шахматава, робіць спробу апроч адносін даўгаты ўвесці ў гэтую тэорыю яшчэ і адносінны націску. Гл. яго: «Диалектологические розыскания в обл. великорусских говоров» (М. 1917 г. — Шамордино 1918 г.), а таксама «Очерки истории русского языка». ГИЗ, 1924 г.

б) Другая тэорыя

Існуе ў філалагічнай навуцы і другая, больш простая, тэорыя. Большасць вучоных філолагаў (*Пацебня*, *Багародзіцкі* і інш.) таксама прымаюць палажэнне аб рэдукцыі ў пэўную эпоху ненаціскных галосных адчыненых.

Гэтая рэдукцыя пацягнула за сабою няпэўнасць, няяснасць галосных, што асабліва адносілася да *o*, *e*.

¹ Ак. Ляпуноў Б. М. у «Исследования о языке синодального списка Новгородской 1-й летописи» знаходзіў, што сляды рэдукцыі ненаціскных *o*, *e* можна бачыць ужо ў грамаце Амсіслава Смаленскага 1229 г., у якой замена *e* праз *ь* і *o* праз *ѡ* (і адваротная замена) назіраецца пераважна ў складах ненаціскных. Акад. А. І. Сабалеўскі ў сваёй рэцэнзіі на памянёную працу ак. Б. М. Ляпунова (у «Журн. Мин. Нар. Просв.» за 1900 г., студзень, стар. 188—189) адмаўляў усякую фанетычную падставу ў памянёнай з'яве, паказваючы, што падобная з'ява ведама і іншым помнікам усходнеславянскім XII—XIV ст. і што з'ява падобнай мяшаніны глухіх і чыстых (справядлівей ужо проста літар *o*, *e*, *ѡ*, і *ѡ*) сустракаецца яшчэ ў XV—XVI ст. И. М. Тимчинова («Ученые записки высшей школы г. Одессы», т. II — у гонар

Паміж іншым рэдукцыя дакранулася і гуку *a*, які па месцы артыкуляцыі з'яўляецца суседнім з *o*: абодва гэтыя гукі — галосныя задняга раду, г. зн., што яны вымаўляюцца найвялікшай рэзануючай поласцю (дуцінай) роту, адрозніваючыся толькі ступенню падняцця языка: вымаўляючы *a*, язык займае самае нізкае палажэнне ў роце, вымаўляючы *o* — сярэдняе. Рэдукаваўшыся, гэтыя вельмі блізкія па артыкуляцыі галосныя супалі ў некаторым сярэднім гучу *a /a/*, вымаўленне якога было рознай моцы, у залежнасці ад палажэння ў слове адносна націску, па формуле *Пацебні*: 1. 2. 3. 1. (калі апошні склад зачынены), 1. 2. 3. 2. (калі апошні склад адчынены); 1. 2. 3. 1. 1. і 1. 2. 3. 1. 2. (з большаю колькасцю складоў). З гэтай формулы мы бачым, што самае моцнае з безнаціскных складоў — гэта беспасрэдна пераднаціскны і другі пасля націску (адкрыты), таксама і першы пасля націску, калі ён разам з тым і апошні адкрыты. Самыя слабыя — гэта другі ад націску к пачатку слова і першы пасля націску (закрыты) і нават другі, калі ён закрыты.

Такім парадкам, пасля рэдукцыі словы маглі вымаўляцца так: *гэлава*, *гэвару*, *зэхацельс'*, *масла*. У некаторых мясцовасцях мы маем вымаўленне ў найслабейшых складах *ы*: *гылава*, *гывару*, *зыхацельсы* і да г. п. З'яўленне *ы* ў складах пераднаціскных тлумачыцца імкненнем да распадаблення (дысіміляцыі), бо заўважваецца ў большасці ў тых выпадках, калі пад націскам — *a*: *дыбра*, *йна* (але *йна* з *ена*), *выда* і пад. *Сучасныя смаленскія*, *віцебскія*, *магілёўскія гавары*, як мы ўжо бачылі, прадстаўляюць многалікія прыклады гэтых першапачатковых архаічных адносін. Наадварот, у *паўднёва-заходняй Беларусі* перавагу атрымалі не закрытыя, вузкія галосныя (на месцы рэдукаваных), але галосны *адкрыты a/я/*. Тут, па аналогіі з *вяліка*, *старыка*, — з'явіліся і выпадкі, наманер *дзясяці*, *маладзец* (тое самае і ў *паўднёва-вялікарасійскіх гаварах* — *паўднёва-заходняй іх часткі*), г. зн. — *моцнае аканне*.

Тая абставіна, што ў *паўднёва-заходнім дыялекце* сярэднеакаючы тып у слабых, а іншы раз і ў моцных адносна націску складах мае пераважна *o*, *e* (напр. *голова*, *золаты*, *злоты*, *ягодка*, *сэрца*, *верно* і інш.), як бы дае падставу лічыць аканне ў *паўднёва-заходнім дыялекце* беларускай мовы з'яваю неарганічнай (нефанетычнай). Само моцнае аканне прычыць асноўнай фанетычнай прыродзе гэтае з'явы і з'явілася вынікам утрыроўкі (надмернага павелічэння) пры запазычанні гэтай з'явы племам, якому гэтае вымаўленне арганічна было чужым. На падставе гэтых меркаванняў ак. А. А. Шахматаў лічыў, што дрыгвічы запазычалі аканне ад выхадцаў з краіны вяцічоў. Па думцы геніяльнага лінгвіста, апошнія, будучы прымушаны к перасяленню ў Падняпроўе пад націскам на іх з боку стэпавых вандроўнікоў з поўдня, перадалі аканне і радзімічам, і крывічам, і дрыгвічам.

Згаджаючыся з меркаваннем А. Шахматава адносна таго, што аканне

Б. М. Ляпунова, 1922 г., стар. 114—116) у артыкуле «К хронологии явлений, предшествующих аканью» робіць падраўнак выпадкаў замены чыстых галосных глухімі ў палажэнні з аднаго боку — *перад і пасля націску*, а з другога — *пад націскам*. Аказваецца, што выпадкаў такой замены *перад націскам* у грамаце 1229 г. — 52, *пасля націску* 44 і *пад націскам* не больш як 25. Апроч таго, ёсць два выпадкі пропуску *o* і *e* не пад націскам: «ГОРДА» і «СЕРБРА». Пры адсутнасці пропуску *o* і *e* ў палажэнні пад націскам — замена чыстых глухімі пераважна ўперадзе, альбо пасля націску, з'яўляецца, па думцы аўтара артыкулу, значным фактам і можа служыць довадам наступлення ўжо тады (XIII ст.) рэдукцыі ненаціскных галосных. Калі згадзіцца з такімі меркаваннямі, то мяшаніну глухіх галосных з чыстымі ў грамаце 1229 г. трэба разглядаць, як простае паказанне памянёнай рэдукцыі.

не было арганічным у дрыгвічоў, мы не можам, аднак, згадзіцца з падобным поглядам адносна крывічоў і нават радзімічоў і вось чаму.

Мы толькі што бачылі, як, на наш погляд, бліскуча давеў нябожчык вучоны¹, што *a*, *'a* /*я*/ на месцы ненаціскных *a*, *o*, *e* (уласна на месцы з'явіўшыся замест іх *a*, *e*) заканамерна (фанетычна) з'явілася толькі ў тых словах, дзе яно цяпер чуваць у непасрэдна пераднаціскным складзе, калі ў націскным стаіць адзін з вузкіх галосных (*i*, *ы*, *у*, *ѳ*), а таксама ў апошнім, калі ён адкрыты (напр.: *галаву*, *залаты*, *зелья*, *зельячка* і пад.).

У тых жа словах, якія пад націскам маюць іншыя (не вузкія) галосныя (напр.: *a*, *o* з старога *ѳ*, *'a* [я], *e*), фанетычна маглі з'явіцца толькі няясныя *a* і *e*, якія ў адных гаворках чуваць бліжэй да *a*, *я*, а ў другіх — бліжэй да *ы*, *i*. Згодна з гэтым, трэба лічыць, што тыя гаворкі, у якіх мы маем вымаўленне наманер *ныга*, *выда* (але *нагу*, *ваду*), *рысчысай*, *гылывамі*, *нісла* і пад., — адбіваюць з'яву акання фанетычна, заканамерна; тыя ж гаворкі, якія маюць вымаўленне *нага*, *вада*, *расчасай*, *галавамі*, *нясла*, *ліпешка*, *зімельны* і пад., маюць аканне перапавялічанае, неарганічнае. Успомніўшы класіфікацыю беларускіх гаворак, дадзеную намі на стар. 2—4, мы бачым, што якраз краіны крывічоў і радзімічоў (апошніх за выключэннем паўднёвай часткі) і маюць гаворкі з арганічным, фанетычным аканнем. Такім парадкам сама сабой адпадае гіпотэза Шахматава аб запазычанні акання ўсімі беларусамі ад вяцічоў.

З усяго сказанага адносна гістарычнага паходжэння акання можна зрабіць такія вывады. Аканне ўпершыню магло з'явіцца якраз у краіне крывічоў (полацка-віцебска-смаленскіх), дзе яно і ў наш час прадстаўлена ва ўсіх сваіх старых фанетычных тыпах — поўнасьцю (таксама, як і ў паўночных радзімічоў). Між тым у большасці гаворак паўднёвых вялікарасійцаў, а ў паўднёвых беларусаў ані ў воднай (наколькі нам ведама) гаворцы — *няма дысімільнага акання*², што ўжо з'яўляецца вельмі значным парушэннем фанетычнай заканамернасці, прасочанай у аканні самім жа Шахматавым так дасканала. Натуральна прыпусціць, што аканне магло развіцца ва ўсіх сваіх паслядоўна фанетычных рысах толькі там, дзе яно мела для гэтага арганічныя ўмовы ў фізіялагічнай прыродзе мовы насельніцтва. Захаванне ж архаічнага акання ў крывічоў, зразумела, дае больш падстаў для таго, каб лічыць Крывію калыскай яго, чым адсутнасць такога характэрнага тыпу, якім з'яўляецца дысімільнае аканне, — у вяцічоў. Зарадзіўшыся ў крывічоў — вяцічам і дрыгвічам, якія, аднак, маглі пераняць яго толькі павярхоўна, часта ў утрыраваным відзе, г. зн. вымаўляючы *a* /*я*/ нават і там, дзе яно фанетычна (у крывічоў) было немагчыма. Адсюль і магчымасць такога вымаўлення, як *нага*, *раса* (зам. фанетычнага *нага*, *ныга*, *нѳга* і пад.) і моцнага акання, як *па-разьбягаліся*, *пяракідаліся*, *выпаражніліся* і г. пад. Запазычанне акання

¹ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Петроград, 1915 г. (Энциклопедия слав. филологии, вып. 11, 1), стар. 331—343.

² Мы лічым, што выпадкі дысімільнага акання, знойдзеныя Н. П. Дурнаво і Афрэмавым у час іх нядаўняй дыялекталагічнай экскурсіі (здаецца, ўлетку 1921 г.) у Курскай і Варонежскай гг., могуць належаць тым беларускім высяленцам і пленнікам, якіх асабліва многа папала ў Маскоўскую дзяржаву ў часе войн Аляксеі Міхалавічы (гл. у «Гісторыі М. Н. Покровскаго, а таксама у Д. К. Зяленіна «Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненебных согласных в связи с течением позднейшей великорусской колонизации». СПб, 1913, стр. 492 і наступн.).

ў моцным (утрыраваным) відзе магчыма было так жа сама, як утрыравана запазычана ўсходнімі беларускімі гаворкамі ад вялікарасійцаў — мяккае *p*.

Дзякуючы таму, што беларусы, пасля зацвярдзення ў іх артыкуляцыі *p* (у XIV ст.), ужо не маюць у псіхафізіялагічнай прыродзе свайго моўнага апарату тых дадзеных, якія патрэбны для вымаўлення мяккага «*p*», яны, імкнучыся пераймаць «моднае», «узоравае» вялікарасійскае вымаўленне, гвалтуюць свой моўны апарат; апошні, зразумела, ад гэтага фальшывіць і, хоць дае замест прыродных беларускіх — *рады*, *румка*, *раса* і пад. — *ряды*, *рюмка*, *ряза* і т. д., але за тое ўжо па інэрцыі і — *ряма*, *ряк*, *риба*, *ряд* і пад. (зам. *рама*, *рак*, *рыба*, *рад* і г. д.).

Зразумела, што пазней, з развіццём на тэрыторыі Беларусі новых каланізацыйных рухаў і культурных уплываў і ўзаемаадносін, якія не маглі іншы раз не адбіцца на вымаўленні нават і асноўнага насельніцтва, першапачатковыя архаічныя тыпы акання ў краіне крывічоў засланіліся новымі — нефанетычнымі. Перамяшаўшыся з апошнімі, архаічныя (фанетычна-заканамерныя) тыпы акання, аднак, не згінулі і з'яўляюцца ў сучасных гаворках паўночна-ўсходняга беларускага дыялекту старымі многавяковымі сведкамі таго, што аканне зарадзілася якраз тут.

Таксама ў паўднёва-заходнім дыялекце такія формы, як *золаты*, *ягодка* (некаторыя гаворкі Бабруйшчыны), перамешаныя з формамі наманер — *лясавік*, *бярэгі*, *зьянтайцяся*, *немяц* і пад., сведчаць аб тым, што тут аканне пашырылася пазней, нефанетычна.

II

Пасля высвятлення прыроды і паходжэння акання цікава будзе ўключэнне закрануць пытанне аб тым, наколькі правільна перадаецца аканне намі на пісьме, згодна правіл беларускага правапісу, апрацаванага Б. Тарашкевічам. Перш, чым развязаць гэтае пытанне, зробім некалькі агульных уваг.

Сярод шырокіх грамадскіх колаў вельмі пашырана пракананне, што фанетычная арфаграфія ёсць ідэал, да якога мы павінны імкнуцца. У тэорыі гэта, ведама, погляд правільны, бо, запраўды, простая задача ўсякага правапісу ляжыць у тым, каб дакладна перадаваць на пісьме нашае вымаўленне, каб чытаючы па пісанаму, нават чалавек, які нядобра ведае даную мову, вымаўляў правільна. Аднак гэтае агульнае пажаданне пры ўжыванні фанетычнага правапісу ў паасобных мовах далёка не заўсёды можа быць выпуўнена без папсавання чытальнасці, выразнасці напісанага.

У мовах, якія на працягу свайго гістарычнага жыцця падлягалі значным гукавым зменам, фанетычны прынцып здольны ў многіх выпадках зусім знішчыць яго чытальнасць. Эфект больш-менш паслядоўна праведзенага гукавога прынцыпу, напр. у *італьянскай* мове, будзе зусім не той, што ў мове французскай, якая розніца цалкам залежыць ад рознай гукавой будовы гэтых моў. У той час, як у мове італьянскай усе граматычныя формы слоў маюць свае асобныя гукавыя комплексы, якія больш-менш выразна адрозніваюцца адны ад другіх, пра французскую мову гэтага далёка не можна сказаць. Напр. італьянскія формы — *egli trova* (ён знаходзіць) і *egli trovano* (яны знаходзяць) як напісаннем, так і вымаўленнем (чытаннем) выразна паказваюць розныя катэгорыі ліку і асобы. Тыя ж

самыя формы таго ж значэння ў французскай мове для адзіночнага і множнага ліку маюць адну гукавую форму: *il(s) trouv(ent)* — і калі б не гістарычны прынцып напісання гэтых слоў, дык пры чытанні вельмі цяжка было б адрозніць гэтыя катэгорыі адну ад другой, тым больш, што і назоўныя іменні, да якіх адносіцца дзеяслоў альбо азначэнне, у большасці гучаць па-французску аднолькава і ў адзіночным і ў множным л., адрозніваючыся толькі канчаткамі на пісьме. Яшчэ больш паказальным з'яўляецца зробленае Я. К. Гротам¹ супастаўленне такога роду прыкладаў з італьянскай і французскай моў: італ. *seno, sang, senza, senso, sente, se ne* — франц. *sent, sang, sans, sens, sent, s'en*. Калі б тут па-французску напісаць згодна фанетычнага прынцыпу (а не этымалагічна-гістарычнага, як напісана тут), то ўсе гэтыя словы азначаліся б на пісьме ў відзе «*san*», якое напісанне павінна было б азначаць шэсць розных слоў: і «*сто*», і «*кроў*», і «*без*», і «*сэнс*», і 3 ас. ад. л. ад дзеяслова *sentir* (*адчуваць*) і звартн. займа з прыменнем (напр. у дзеяслове *s'en aller*).

Ужо з гэтых прыкладаў, падобных якім можна б знайсці яшчэ не столькі, бачым, што французам далёка не так лёгка правесці фанетычны прынцып у сваім правапісе, як гэта лёгка было зрабіць італьянцам. Грунтуючыся на выразнай гукавой дыферэнцыяцыі форм італьянскае мовы, якой (дыферэнцыяцыі) не знішчыла папярэдняя фанетычная эвалюцыя, *Ліонардо Сальвіаці* яшчэ ў XVI ст. лёгка мог стаць на шлях рэформы італьянскага правапісу па фанетычным прынцыпе: больш-менш паслядоўная фанетычная арфаграфія не паменшыла выразнасці, чытальнасці італьянскага пісьма.

Калі цяпер звернемся да нашага, беларускага, правапісу, дык адразу заўважым, што ў ім злучана некалькі прынцыпаў: фанетычны, этымалагічны, гістарычны (найменш) і з боку стаіць — прынцып напісання слоў чужаземнага паходжання. Не разбіраючы гэтых прынцыпаў у дапасаванні да беларускага правапісу ў цэлым, мы проста пяройдем да правіл аб аканні, якія нас цікавяць.

а) З гэтай прычыны, што, як мы ўжо бачылі, у беларускіх і паўднёва-вялікарасійскіх гаворках ненаціскныя галосныя адкрытыя (шырокія *a, 'a /я/, o, 'o /ё/, e, /э/*) пасля т. зв. рэдукцыі далі мнагалікія тыпы адхіленняў ад старых, асноўных, *a, o, e*, мы цяпер — у пытанні аб спосабе перадачы гэтых гукаў на пісьме, у правапісе — стаім перад нялёгкай задачай; якому з гэтых тыпаў аддаць перавагу? Моцны тып акання, як мы бачылі, не з'яўляецца арганічным, фанетычным, ды і наагул далёка не з'яўляецца агульным для ўсёй Беларусі. Паслацца на тое, што выразнае аканне — характэрная *беларуская* рыса, таксама не можна, бо, як ведаем, тыпы такога акання ўласцівы і расійскаму літаратурнаму вымаўленню, як і народным паўднёва-вялікарасійскім гаворкам.

б) Калі ўвесці тып сярэдняга акання, то могуць быць спрэчкі — які тып — паўночна-ўсходні («ыкаючы», «ікаючы», «укаючы», нараўне з *a, e* ў слабых адносна націску складах), ці паўднёва-заходні («окаючы», «ікаючы» у слабых адносна націску складах) — заслугоўвае больш права патрапіць у правапіс.

Апроч таго, сярэдне-акаючы тып цяжэй для запамінання яго ў арфаграфічных правілах; увядзенне сярэдняга тыпу акання зрабіла б правапіс значна цяжэйшым, чым ён ёсць цяпер, у Тарашкевічаўскай рэдакцыі.

¹ Грот Я. К. Филологические разыскания. Т. II., стар. 203.

в) Як моцны, так і сярэдні тыпы акання — абодва зацямяюць гістарычныя доследы мовы і часта затrudняюць хуткае разуменне прачытанага (псуоюць чытальнасць пісьма) дзякуючы вельмі значнай колькасці т. зв. *амонімай*, г. зн. раўнагучных, але з розным значэннем слоў. Напр.: *званы — званы, сталы — сталы, палі — палі, малі — малі, вазы — вазы* («*На рынку я бачыў вазы*», дзе пры чытанні нават з кантэксту немагчыма пазнаць, аб чым ідзе размова, калі не паставіць націску), *дамы — дамы, ламы — ламы, гару — гару* і многа-многа іншых.

г) Далей у правапісе Б. Тарашкевіча з'яўляецца незразумелым: чаму перавага аддадзена *поўнаму* аканню, а «яканне» ўжываецца толькі ў двух перадацкіх складах; паміж тым трудна сказаць, які тып — моцна акаючы, ці моцна якаючы — часцей чуваць на Беларусі.

д) Яшчэ незразумела, чаму, напр., па Тарашкевічу, канчаткі іменняў ніякага роду — *e* (у словах, як *поле, зелье, насенне*) трэба захоўваць па гістарычным прынцыпе, хоць тут чуваць не пад націскам *я*, а канчатак *o* не трэба захоўваць (*мора, піва, здорава, нядаўна* і многа інш.). Матыў, па якім у іменнях ніякага роду захоўваецца канчатак *e* для таго, каб не бытаць назоўнікаў розных радоў і катэгорый, поўнасю можна прыкласці і да назоўнікаў з канчаткам на *o*: формы — *мора, піва, гора, дзіва, крэсіва* і г. д. так жа лёгка прыняць за імёны ж. р., як і *зелья, поля, насення* і пад. Прыклады такой блытаніны мы і маем у народных гаворках: *мая піва, зелья* і пад.

Пералічанымі прыкладамі не вычэрпаюцца ўсе тыя недарэчнасці і непаразуменні, якія здараюцца пры ўжыванні сучаснага беларускага правапісу; але мы лічым, што ўжо пералічаных намі даволі, каб паказаць, альбо ў кожным разе даць пачуць, што фанетычны прынцып, як бы мы яго ні рэфармавалі, не здольны прынесці нашаму літаратурнаму правапісу той лагічнасці, паслядоўнасці і чытальнасці, якіх мы маем права жадаць ад правапісу наагул. Хутчэй наадварот: гукавы прынцып заўсёды будзе крыніцай блытаніны і спрэчак. Памірыць усе пярэчанні і знішчыць блытаніну ў нашым правапісе мог бы толькі гістарычна-этымалагічны правапіс у напісанні галосных гукаў і фанетычны прынцып у правапісе зычных у тых выпадках, дзе тая ці іншая якасць гуку ў слове не залежыць ад перамены формы яго (напр., *разнесці, адбіць*, але *раскідаць, атпихнуць* і пад.). Пры такім прынцыпе наш правапіс набыў бы больш стройнасці, лагічнасці і паслядоўнасці і, я б сказаў, лёгкасці.

Правядзенне гістарычна-этымалагічнага прынцыпу, зразумела, магчыма толькі тады, калі б адпаведныя адказныя асобы і ўстановы, якія стаіць на чале культурнага будаўніцтва Беларусі, сталі на шлях рашучай і поўнай рэформы беларускага правапісу, маючы адзіную толькі мэту: апрацаваць такі правапіс, які б быў найбольш паслядоўны і лагічны, пры магчымай лёгкасці.

Паколькі, аднак, такога погляду можа і не быць, і ў правапісе галосных гукаў фанетычны прынцып будзе, гэт. каж., забранены за беларускім правапісам, як безумоўная «прадпасылка», то, зразумела, у гэтым выпадку можа быць некалькі розных праектаў, з рознымі дэталізацыямі. Тут да рэчы будзе ўспомніць цвярозыя і справядлівыя думкі таго ж акад. Я. К. Грота, які паказваў на вялікае значэнне ў пытаннях правапісу — звычай, традыцыі і настрояў, якія ў тую ці іншую эпоху пануюць у грамадзянстве. Трэба заўважыць, што і ў нашай беларускай сучаснасці гэтыя фактары могуць аказацца больш важкімі, чым усе добрыя замеры як найбольш рацыяналізаваць наш правапіс, не глядзячы на тое, што для гэтага мы маем усе пад-

ставы навуковага характару. Сучасныя грамадскія настроі разам з замцаваным ужо *usus*'ам па Тарашкевічаўскім правапісе, далей рознага роду перашкоды матар'яльна-тэхнічныя, можна сказаць наперад, прадрашаюць магчымасць каранной рэформы правапісу ў напрамку яго максімальнай рацыяналізацыі — у адмоўным сэнсе.

Хутчэй за ўсё будзе магчыма ўнесці толькі некаторыя найбольш пажаданыя папраўкі ў ужо прыняты ў нас *de facto* правапіс.

З боку дакладнасці правядзення гукавога прынцыпу адносна акання трэба прызнаць, што Б. Тарашкевіч правільна адзначыў у сваім правапісе пераважную рысу сучаснага вакалізму найбольш тыповых беларускіх гаворак — моцнае аканне — у часці замены ненаціскных *o* і *э* праз *a* ў кожным становішчы іх адносна націску. Зразумела, калі б мы захацелі ў правапісе акання правесці *фанетычна-гістарычны* прынцып, дык павінны былі б, згодна толькі што выкладзенага агляду гэтай з'явы, увесці ў правапіс сярэдняе (мернае) аканне, якое больш правільна адбівае яго фанетычную прыроду з гістарычнага боку.

Аднак, агульны характар Тарашкевічаўскага правапісу не мае ў сабе гістарычнага прынцыпу і хоць за ўвядзенне акання мернага тыпу, апроч аўтара гэтага артыкулу, выказваюцца таксама і відныя іншыя лінгвісты і этнографы (напр., Я. Т. Карскі, А. К. Сержпутоўскі і інш.), аднак не можна, будучы аб'ектыўным, не згадзіцца і з супрацоўнікамі гэткай рэформы, якія паказваюць на большую труднасць такога правапісу. Зразумела, прасцей і лягчэй запомніць і ўсвоіць правапіс — *галава, залаты, радасці, перабрадзілі* і пад., чым *голава, золаты, радосці, перэбрадзілі* і т. пад.

У правапісе Тарашкевіча не зусім здавальняе толькі правіла пісання ненаціскага *e*. Лічачы правільным і карысным для мілагучнасці вымаўлення, паколькі апошняе ўсё ж такі прышчапляецца праз кнігу, — агульны прынцып ужывання *я* на месцы ненаціскага *e* толькі ў двух пераднаціскных складах па прынцыпе распадаблення (дысімільацыі), трэба зрабіць толькі ўвагу адносна адмаўлення «*не*». У жывых народных гаворках, паколькі можна судзіць па запісах этнографіі і даследчыкаў мовы, а таксама і па ўласным уражанні ад беспасрэднага назірання, больш пашырана вымаўленне асноўнага ненаціскага — адмаўлення (*не*), як «*ні*». «*Ня*» найчасцей сустракаецца толькі ў паўднёва-ўсходняй Беларусі, па суседству з моцна «якаючымі» паўднёва-вялікарасійскімі гаворкамі; у заходняй Беларусі вымаўляюць і «*не*». Тут можна б пажадаць змены правіла правапісу ў той бок, каб асобнае «*не*» пісаць з *e*: *не я, не ты, не ён, не прышлі* і пад.; але для паўторнага адмаўлення, для пасілення сэнсу — пісаць «*ні*». У злучэнні з іншымі словамі адмаўленне можна пакінуць у падчыненні агульнаму Тарашкевічаўскаму правілу пісання ненаціскага *e*, альбо для ўпрашчэння пакінуць *я* на месцы ўсякага ненаціскага *e* толькі ў непасрэдным суседстве з націскам: *нядобры, нягода, бяздомны, лясны* і пад.; але: *лесавік, непрытомны, невыразны, беспрытульны* і пад.

Апроч таго, канечна патрэбна аканчальна прыняць, справядлівей — зацвердзіць ужо факцічна прынятае многімі правіла аб пісанні *o* ў словах складаных, дзе звычайна маем два націскі, адпаведна колькасці слоў, якія ўваходзяць у складанае слова, напр.: *дорэвалюцыйны, восемнаццацёх, домакірайніцтва, штодзённы* і пад.

Што ж датычыць пашырэння моцнага акання і на словы чужаземнага паходжэння, то не можна не згадзіцца з довадамі на карысць такой рэформы, якія выказаны С. М. Некрашэвічам у № 5 «Полымя» («Аб пашырэнні акання на чужаземныя словы»).

З прычыны гарачых спрэчак, якія ўзняліся навокал гэтага пытання, павінен зазначыць яшчэ раз, што *прынцыпова* застаюся на сваёй пазіцыі: аканне ў правапісе наагул лічу шкодным для лагічнасці і чытэльнасці апошняга. Ужо не кажу аб тым, што для яго няма апраўдання і ў гістарычным мінулым беларускае літаратурнае мовы, якая, калі і дае прыкладны акання, дык, як мы ўжо праканаліся, толькі ў памылковых напісаннях. Аднак, паколькі практыка жыцця не дае нам надзей на тое, што такі погляд будзе прыняты большасцю асоб, ад якіх будзе залежаць лёс нашага правапісу, то ясна, што прыдзецца з мнагалікіх «зол», якія нясе з сабой аканне ў правапісе, выбіраць найменш шкодныя. Такім якраз і будзе пашырэнне акання на словы чужаземнага паходжэння. Карысць такога пашырэння — у большай простасці і паслядоўнасці, якія такім спосабам уносяцца ў правіла правапісу ненаціскных галосных, дадаючы яму больш адпаведнасці *жывому* вымаўленню, якое апраўды не ведае розніцы паміж «сваімі» і «чужымі» словамі і аднолькава «акае» як на месцы «свайго», так і на месцы «чужога» *o* не пад націскам. Пры гэтым ненаціскае *e* /э/ у чужаземных словах трэба захаваць і не пад націскам. Значыць пісаць: *камісія, камунальны, паззія* і пад., але не пісаць: *далягат, равалюцыя, тааратычны* і пад.